JYX JYVÄSKYLÄN YLIOPISTO UNIVERSITY OF JYVÄSKYLÄ

This is a self-archived version of an original article. This version may differ from the original in pagination and typographic details.

Author(s): Bizas, Konstantinos

Title: Η επιρροή της Ορθοδοξίας στη σύγχρονη ελληνική πολιτική κουλτούρα (1993-2010)

Year: 2016

Version:

Copyright: © The Author & Φοιτητικός Σύλλογος Μεταπτυχιακών Σπουδαστών 2016

Rights: In Copyright

Rights url: http://rightsstatements.org/page/InC/1.0/?language=en

Please cite the original version:

Bizas, K. (2016).Η επιρροή της Ορθοδοξίας στη σύγχρονη ελληνική πολιτική κουλτούρα (1993-2010)
ΔΙΑΧΡΟΝΙΑ, 3, 361-374.

ΔΙΑΧΡΟΝΙΑ

Περιοδική έκδοση
του Συλλόγου Μεταπτυχιακών Φοιτητών Ιστορίας-Αρχαιολογίας
Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών

Θρησκεία και Πολιτική

Με την ευγενική υποστήριξη
της Εκκλησίας της Ελλάδος

Περίοδος Γ΄
Παράρτημα αρ. 3
Δεκέμβριος 2016

ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΦΟΙΤΗΤΩΝ ΙΣΤΟΡΙΑΣ-ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ

Διοικητικό Συμβούλιο

Πρόεδρος:	Βασίλης Γκόνης
Αντιπρόεδρος:	Χρήστος Τριανταφύλλου
Γενικός Γραμματέας:	Χρήστος Πουλιάνας
Ειδικός Γραμματέας:	Θοδωρής Νίκιας
Ταμίας:	Σπύρος Λυγκούρης
Μέλος Α΄:	Αγγελική Γαρμπή
Μέλος Β΄:	Αλέξανδρος Δουλκέρης

Οργανωτική Επιτροπή Συνεδρίου
Αντώνης Αμπούτης
Αντώνης Καπώνης
Βάγια Μαστρογιαννοπούλου
Θοδωρής Παπαδόπουλος
Πρόδρομος Παπανικολάου
Νικήτας Πάσσαρης
Κατερίνα Τζαβελοπούλου
Άννα-Σουσάνα Τσοκανή
Ιάσονας Χανδρινός
Μαριλένα Χαρίση
Βάνια Χήναρη

Επιστημονική επιτροπή Συνεδρίου
Σοφία Ανεζίρη
Θοδωρής Κουτσογιάννης
Κατερίνα Κωνσταντίδου
Διονύσης Μουρελάτος
Φωτεινή Ντάνου
Γιώργος Πάλλης
Αγγελική Παπαγεωργίου
Βασίλης Πετράκης
Νικόλαος Πετρόχειλος
Βάσω Σειρηνίδου

Επιστημονική Επιμέλεια
Άννα-Σουσάνα Τσοκανή

Επιμέλεια Έκδοσης
Σπύρος Μοσχονάς

ΟΡΟΙ ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΗΣ

Τα δημοσιευόμενα κείμενα εκφράζουν τη γνώμη και υπογράφονται από τους συγγραφείς τους, οι οποίοι έχουν και την ευθύνη σε ό,τι αφορά το περιεχόμενό τους. Δεν δημοσιεύονται σύγχρονα λογοτεχνικά έργα ή άρθρα πολιτικού περιεχομένου.

Οι εργασίες πρέπει να είναι γραμμένες στη νεοελληνική γλώσσα κατά το μονοτικό σύστημα και να συνοδεύονται από σύντομη περίληψη σε κάποια από τις σύγχρονες ευρωπαϊκές γλώσσες με τη μέριμνα του συγγραφέα. Χρήση ξένης γλώσσας επιτρέπεται μόνο σε μη ελληνόγλωσσους συνεργάτες. Σε αυτή την περίπτωση, οι εργασίες συνοδεύονται απαραίτητα από ευρεία περίληψη στα ελληνικά. Οι συνεργασίες παραδίδονται στη Σ.Ε. τυπωμένες και συνοδευόμενες από ψηφιακό αρχείο όπου το κείμενο θα εμφανίζεται ως Word document. Οι εργασίες στον παρόντα τόμο υποβλήθηκαν σε δύο ανώνυμους κριτές και δημοσιεύτηκαν μετά από τη σύμφωνη γνώμη τους.

Η αρίθμηση των παραπομπών είναι συνεχής στα όρια κάθε άρθρου ή άλλης συμβολής. Το σύστημα παραπομπής καθορίζεται ως εξής: για μονογραφίες, όνομα συγγραφέα στην ονομαστική (προηγείται το επίθετο), τίτλος σε πλάγια, τόπος/χρόνος έκδοσης, σελίδες (χωρίς σ. ή σελ.) για περιοδικά, όνομα συγγραφέα στην ονομαστική (προηγείται το επίθετο), τίτλος άρθρου σε όρθια στοιχεία και με εισαγωγικά, τίτλος περιοδικού σε πλάγια, αριθμός τεύχους ή τόμου, έτος έκδοσης σε παρένθεση, σελίδες με αραβικούς χαρακτήρες χωρίς να προηγείται σ. ή σελ.

Οι συντομογραφίες την πρώτη φορά που εμφανίζονται παρουσιάζονται αναλυτικά. Για παραπομπή στην ίδια σελίδα χρησιμοποιείται η ένδειξη ό.π. (σε όρθια ή πλάγια στοιχεία ανάλογα με το τι αντικαθιστά). Υπάρχει η δυνατότητα καταχώρισης ασπρόμαυρων φωτογραφιών και πινάκων, που αριθμούνται και συνοδεύονται από σχόλια με την ευθύνη του συγγραφέα.

Το περιοδικό ανταλλάσσεται με επιστημονικά περιοδικά, επετηρίδες κ.λπ.

Διεθνής Κωδικός αριθμός κυκλοφορίας ISSN 1107-9029

© Φοιτητικός Σύλλογος Μεταπτυχιακών Σπουδαστών Α΄ και Β΄ κύκλου
Τμήματος Ιστορίας-Αρχαιολογίας Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών
[χώρος Μουσείου, Κτήριο Φιλοσοφικής, Πανεπιστημιούπολη Ζωγράφου, 15784 Αθήνα]

Με ξεχωριστή ικανοποίηση και χαρά παρουσιάζουμε σ' αυτόν τον τόμο τα πρακτικά του Β΄ Συνεδρίου Νέων Ερευνητών, που διοργάνωσε ο Σύλλογος Μεταπτυχιακών Φοιτητών Ιστορίας και Αρχαιολογίας ΕΚΠΑ, με θέμα *Θρησκεία και Πολιτική*. Η έκδοση του παρόντος τόμου δεν θα ήταν δυνατή χωρίς την πολύτιμη οικονομική υποστήριξη της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδας. Εκτός της Ιεράς Συνόδου, την έκδοση συνέδραμαν οικονομικά το Εκκλησιαστικό Φιλόπτωχο Ταμείο του Ιερού Ναού Αγίων Θεοδώρων του Α΄ Κοιμητηρίου Αθηνών, ο Σεβασμιώτατος Μητροπολίτης Θήρας, Αμοργού και Νήσων, κ. Επιφάνιος Αρτέμης, καθώς και ο σεβαστός πατέρας κ. Διονύσιος Χατζηαντωνίου. Και από αυτή τη θέση τους ευχαριστούμε θερμά.

Φυσικά, η έκδοση των πρακτικών *Θρησκεία και Πολιτική* πραγματοποιήθηκε προπαντός χάρη στις προσπάθειες των μελών της Οργανωτικής και Επιστημονικής επιτροπής και την άριστη συνεργασία όλων των μελών των Διοικητικών Συμβουλίων των προηγούμενων ετών. Οφείλονται σε όλους θερμές ευχαριστίες και προπαντός στη συνάδελφο Άννα Τσοκανή για την επιστημονική επιμέλεια του τόμου, στον δρ Σπύρο Μοσχονά για την επιμέλεια έκδοσης και στη γραφίστρια κα Άννα Πατρινού, η οποία ανέλαβε τη σελιδοποίηση.

Ο Σύλλογος Μεταπτυχιακών Φοιτητών, που ιδρύθηκε το 1994, από την πρώτη στιγμή προσπάθησε να αποτελέσει έναν χώρο στον οποίο νέοι επιστήμονες ανταλλάσσουν απόψεις και προωθούν την έως τώρα μελέτη τους μέσα στο πλαίσιο ενός γόνιμου επιστημονικού διαλόγου, προσφέροντάς τους ταυτόχρονα τη δυνατότητα δημοσίευσης των ερευνών τους με ακαδημαϊκά κριτήρια. Μια προσπάθεια που ευελπιστούμε πως, όσο υπάρχει ο Σύλλογος Μεταπτυχιακών Φοιτητών, θα συνεχίζεται.

Βασίλης Γκόνης
Πρόεδρος Δ.Σ. Συλλόγου Μεταπτυχιακών Φοιτητών
Α΄ και Β΄ κύκλου Τμήματος Ιστορίας-Αρχαιολογίας
Πανεπιστημίου Αθηνών

Ο Ρογήρος Β΄ της Σικελίας στέφεται από τον Ιησού Χριστό, 1146-1151, ψηφιδωτό, Σάντα Μαρία ντελ Αμιράλιο, Παλέρμο

Ο ανά χείρας τόμος απαρτίζεται από κείμενα που παρουσιάστηκαν στην πρώτη τους, προφορική μορφή στο πλαίσιο του Β΄ Συνεδρίου Νέων Ερευνητών με θέμα *Θρησκεία και Πολιτική*· συνέδριο το οποίο πραγματοποιήθηκε το 2010 στο κεντρικό κτήριο του Πανεπιστημίου Αθηνών, υπό την αιγίδα του οικείου Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας.

Η, ομολογουμένως, ευρύτατη αυτή θεματική επελέγη από την οργανωτική επιτροπή ώστε αφενός να συμπεριλάβει το σύνολο των γνωστικών αντικειμένων στα οποία ανήκουν τα μέλη του Συλλόγου Μεταπτυχιακών Σπουδαστών Ιστορίας και Αρχαιολογίας ΕΚΠΑ, και αφετέρου να δώσει σε όσο το δυνατόν περισσότερους μεταπτυχιακούς φοιτητές και νέους επιστήμονες τη δυνατότητα να αναδείξουν τα ερευνητικά τους ενδιαφέροντα μπροστά σε ένα ευρύ κοινό.

Η παρούσα εκδοτική προσπάθεια, λοιπόν, συνιστά τη δική μας συμβολή στη διεπιστημονική συζήτηση, καθώς και στη διερεύνηση ενός τόσο πολύπλευρου και πολυδιάστατου θέματος. Στοχεύει δε στο να αποτελέσει εφαλτήριο για νέες ερευνητικές προσπάθειες και γόνιμη ανταλλαγή απόψεων.

Από την πλευρά της η οργανωτική επιτροπή θα ήθελε να ευχαριστήσει όσους και όσες συνέβαλλαν τόσο στην επιτυχή διοργάνωση του συνεδρίου, όσο και στην έκδοση του παρόντος τόμου. Η επίτευξη αμφοτέρων θα ήταν αδύνατη χωρίς την ακάματη υποστήριξη της επιστημονικής επιτροπής, τα μέλη της οποίας προσέφεραν επιστημονική καθοδήγηση στους ομιλητές και αποτέλεσαν πολύτιμο σύμβολο της οργανωτικής επιτροπής. Τους οφείλουμε ένα μεγάλο ευχαριστώ για το χρόνο και τη διάθεσή τους να συνδράμουν τούτη την προσπάθεια.

Θερμές ευχαριστίες εκφράζονται επίσης στην Εκκλησία της Ελλάδος για την οικονομική υποστήριξη που παρείχε για τη διοργάνωση του συνεδρίου και την έκδοση του τόμου των πρακτικών, καθώς και στο Πανεπιστήμιο Αθηνών που ανέλαβε την εκτύπωση του προγράμματος του συνεδρίου και παραχώρησε τους χώρους του για τη διεξαγωγή του.

Για την οργανωτική επιτροπή
Η πρόεδρος
Βάνια Χήναρη

John Day, *Η βασίλισσα Ελισάβετ προσεύχεται*, σελίδα από
το Προσευχητάριο της βασίλισσας, 1569, Lambeth Palace Library, Λονδίνο

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Θρησκεία και Πολιτική

ΦΩΤΕΙΝΗ ΝΤΑΝΟΥ
Θρηκεία/Πολιτική Πράξη: ο έλεγχος της σκέψης και η διαχείριση της δράσης 11

ΑΣΠΑΣΙΑ ΓΚΙΟΚΑ
Σχέση θρησκευτικής και πολιτικής εξουσίας κατά τη Μυκηναϊκή περίοδο με βάση τις πινακίδες της Γραμμικής Β 23

ΙΩΑΝΝΗΣ ΧΑΛΑΖΩΝΙΤΗΣ
Πολιτική Προπαγάνδα κατά τους Πρώιμους Ιστορικούς Χρόνους στα Ιερά της Ολυμπίας και των Δελφών 33

ΜΑΡΙΑ-ΕΛΕΝΗ ΕΥΘΥΜΙΟΥ
Η διαπλοκή της θρησκείας και της πολιτικής στο βιβλικό Ισραήλ: οι περιπτώσεις των βασιλέων Άχαζ, Εζεκία και Μανασσή 45

ΣΤΕΛΙΟΣ ΔΑΜΙΓΟΣ
Πολιτική αξιοποίηση των εορτών στην αρχαία Ελλάδα: Η περίπτωση της Αθήνας 55

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΤΖΑΒΕΛΟΠΟΥΛΟΥ
Ηρωολατρεία και πολιτική στις αγορές της αρχαιότητας κατά τους αρχαϊκούς και τους κλασικούς χρόνους 65

ΑΝΔΡΙΑΝΗ ΜΠΑΚΑΝΔΡΙΤΣΟΥ
Θρησκευτική αρχιτεκτονική και πολιτική: το Ερέχθειο στην Ακρόπολη των Αθηνών 79

ΔΗΜΗΤΡΑ-ΜΑΡΙΑ ΛΑΛΑ
Θρησκεία και Πολιτική: αναθήματα των Ελληνιστικών Ηγεμόνων στα Πανελλήνια Ιερά 91

PAOLO DANIELE SCIRPO
Η θρησκευτική πολιτική του Ιέρωνος Β΄ στις Άκρες (Σικελίας) 101

ΝΕΦΕΛΗ ΚΑΪΜΑΚΑ
«Ἀττικόν Πανελλήνιον»: ένας θεσμός της ρωμαϊκής αυτοκρατορικής εποχής με πολιτικές στοχεύσεις και θρησκευτικά συμφραζόμενα 119

ΜΑΙΡΗ ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ
Το μαγικό δαχτυλίδι του Σολομώντα. Ένα λαϊκό δαιμονολογικό ανάγνωσμα, μάρτυρας των πολιτικών αλλαγών και του ηγεμονικού προτύπου της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας του 4ου αι. μ.Χ. 133

ΙΩΑΝΝΑ ΖΟΥΜΠΕΡΗ
Το ζωροαστρικό ιερατείο και ο ρόλος του στις Βυζαντινοπερσικές σχέσεις (4ος-6ος αι.) 143

ΝΙΚΗΤΑΣ ΠΑΣΣΑΡΗΣ
Η απήχηση της εικονομαχικής πολιτικής των αυτοκρατόρων στη βυζαντινή τέχνη του 8ου και του 9ου αιώνα 155

ΔΗΜΗΤΡΑ ΜΗΝΑΟΓΛΟΥ
Θεολόγοι και βασιλείς ή βασιλεύοντες θεολόγοι; Η σχέση Εκκλησίας-Κράτους στη θεωρία και την πράξη του πατριάρχη Φωτίου και του πάπα Νικολάου 173

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ ΚΥΡΙΑΖΗ
Όψεις της βενετικής πολιτικής κατά την πρώιμη βενετοκρατία: ναοί αφιερωμένοι στον άγιο Μάρκο στην περιοχή του Χάνδακα 183

ΝΑΥΣΙΚΑ ΒΑΣΙΛΟΠΟΥΛΟΥ
Οι αντιδράσεις της «αριστοκρατίας» στην ένωση των Εκκλησιών κατά την εποχή των Παλαιολόγων 193

ΑΝΝΑ-ΣΟΥΣΑΝΑ ΤΣΟΚΑΝΗ
Ratsreformation: η Λουθηρανική μεταρρύθμιση στις γερμανικές πόλεις του 16ου αιώνα ως πολιτική επιλογή 207

ΧΑΡΟΥΛΑ ΜΟΥΤΣΙΟΥ
Πολιτικός ριζοσπαστισμός την περίοδο της Αγγλικής Επανάστασης: το παράδειγμα του Gerrard Winstanley και των Diggers 229

ΑΝΤΩΝΗΣ ΑΜΠΟΥΤΗΣ
Ο «εκλεκτός» βρετανικός λαός και οι «Άθεοι Γάλλοι»: η βρετανική προπαγάνδα και η ανασημασιοδότηση της «βρετανικότητας» κατά την περίοδο 1789-1820 245

ΣΟΦΟΚΛΗΣ ΚΩΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, ΑΧΙΛΛΕΑΣ ΣΤΟΪΟΣ, ΕΙΡΗΝΗ ΤΖΗΡΙΝΗ
Οθωμανοί και μεταβυζαντινή μορφολογία ναών. Πολιτική επιβολή, κοινωνική επίδραση και εθνικά συμφραζόμενα ως αρχιτεκτονική έκφραση σε ναούς του νομού Φλώρινας 257

ΔΩΡΑ ΔΗΜΑΝΟΠΟΥΛΟΥ
Η ειρωνή θρησκευτικών δογμάτων στις πολιτικές της περιόδου 1918-1923: όψεις της προσέγγισης της Αγγλικανικής με την Ορθόδοξη εκκλησία 271

ΘΕΟΔΟΣΗΣ ΤΣΙΡΩΝΗΣ
Η εμπλοκή της Εκκλησίας της Ελλάδος στο βενιζελικό πραξικόπημα της 1ης Μαρτίου 1935 287

ΜΑΡΙΛΕΝΑ ΧΑΡΙΣΗ
Η θρησκευτική τέχνη ως συγχρονισμένη πολιτική αλληγορία: ο αντίκτυπος των Παγκοσμίων Πολέμων στη δυτικοευρωπαϊκή τέχνη
α) Η περίπτωση του Γερμανού καλλιτέχνη Max Beckmann
β) Η ελληνική εκδοχή 301

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ
Η ιδεολογία του Ελληνοχριστιανισμού από το Μεσοπόλεμο ως τη Μεταπολίτευση: ανάδυση, κορύφωση, επιρροές 317

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΑΓΓΕΛΗΣ-ΔΗΜΑΚΗΣ
Η Εκκλησία ως σύμμαχος του φρανκικού καθεστώτος 333

ΘΑΝΑΣΗΣ ΛΑΓΙΟΣ
Από την πολιτική της Θεολογίας στη θεολογία της Πολιτικής: η φουκωική γενεαλογία του κριτικού λόγου 341

ΛΗΔΑ ΒΟΥΤΣΙΝΑ
Παιγνιώδεις δράσεις: Μία μετάβαση από τη θρησκεία (του Agamben), στην πολιτική (του Badiou) 351

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΜΠΙΖΑΣ
Η επιρροή της Ορθοδοξίας στη σύγχρονη ελληνική πολιτική κουλτούρα (1993-2010) 361

Στοιχεία συγγραφέων 375

Πρόγραμμα συνεδρίου 377

Diego Rivera, *Η εκμετάλλευση του Μεξικού από τους κονκισταδόρες*, τμήμα από την Εποποιία του Μεξικανικού Λαού, 1929-45, νωπογραφία, Palacio Nacional, Πόλη του Μεξικού

Η επιρροή της Ορθοδοξίας στη σύγχρονη ελληνική πολιτική κουλτούρα (1993-2010)

Κωνσταντίνος Μπίζας

Το ενδιαφέρον για τη θρησκεία από τη νεότερη δυτική διανόηση και τις κοινωνικές επιστήμες έχει ακολουθήσει μία ιδιαίτερη πορεία, καθώς η ιστορική διαδικασία που έχει γίνει γνωστή ως «νεωτερικότητα» χαρακτηρίστηκε στις απαρχές της από μία έντονη προσπάθεια αποσύνδεσης έναντι της προηγούμενης εξίσου ευρέως εννοούμενης ιστορικής περιόδου, η οποία έμεινε γνωστή ως Μεσαίωνας και της οποίας ένα από τα βασικότερα χαρακτηριστικά υπήρξε ο κοινωνικά κυρίαρχος ρόλος της χριστιανικής θρησκείας. Κάτι τέτοιο μοιάζει να γίνεται εμφανές στη σκέψη του Διαφωτισμού, τόσο στις γαλλικές αντικληρικαλιστικές και ντεϊστικές εκδοχές της όσο και στη βρετανική μετα-προτεσταντική περίπτωση, όπου προτάχτηκε ο ορθός Λόγος έναντι της θρησκείας ως κεντρική εξηγητική βάση της νοηματοδότησης του κόσμου. Σε αυτό το μήκος κύματος, ο Μεσαίωνας –και ιδιαίτερα η περίπτωση της βυζαντινής Ανατολής– υποτιμήθηκε σταθερά ως μία απαξιωμένη περίοδος κατά την οποία η πρωτοκαθεδρία της θρησκείας συνδέθηκε με την ηθική και διανοητική παρακμή. Ωστόσο, όπως γίνεται πλέον εμφανές, η εν λόγω οπτική του Μεσαίωνα συνέβαλε στην αποσιώπηση των οφειλών της νεώτερης εποχής στο χριστιανισμό[1].

[1] Οι πληροφορίες για τη σχέση Μεσαίωνα και Διαφωτισμού αντλούνται από Βαλλιάνος, Περικλής Σ., «Η κληρονομιά του Μεσαίωνα», στο: Coleman, Janet, *Ιστορία της πολιτικής σκέψης: β΄ Τόμος - Από το Μεσαίωνα μέχρι την Αναγέννηση*, εισ.-επιμ. Περικλής Σ. Βαλλιάνος, μτφρ. Γιώργος Ε. Χρηστίδης, Αθήνα 2006, 13-15. Για χαρακτηριστικές περιπτώσεις υποτίμησης του Μεσαίωνα στη φιλοσοφία της ιστορίας του Διαφωτισμού και του 19ου αιώνα βλ. Lőwith, Karl, *Το Νόημα της Ιστορίας: Η φιλοσοφία της ιστορίας από τις βιβλικές της απαρχές ως τους Μαρξ και Μπούρκχαρντ*, μτφρ. Μιλτιάδης Μαρκίδης & Γεράσιμος Λυκιαρδόπουλος, Αθήνα 1985, 43-58, 97-174.

Η φιλοσοφική υπεράσπιση της θρησκείας αρχίζει αμήχανα στην αρχή του 19ου αιώνα από τους βασικούς επικριτές της νεωτερικότητας, ενώ τον 20ό εγκαινιάζεται η συστηματική μελέτη της θρησκείας ως κοινωνικού φαινομένου και των επιδράσεών της στη νεωτερικότητα. Οι σύγχρονες θεωρητικές αναζητήσεις γύρω από τη θρησκεία μπορούν να γίνουν πιο εύκολα κατανοητές εντός του ιστορικού πλαισίου που έχει ονομαστεί ύστερη νεωτερικότητα και περιλαμβάνει σχηματικά την περίοδο από τη δεκαετία του ’60 και έπειτα[2]. Η εν λόγω περίοδος χαρακτηρίζεται από προϊούσα αμφισβήτηση των βασικών παραδοχών της νεωτερικότητας, η οποία συνοδεύεται από πιο ρευστή συμπεριφορά των κοινωνικών υποκειμένων που συνδυάζεται ενίοτε με αισθήματα ανασφάλειας και μπορούμε να την ονομάσουμε αντίστοιχα ανακλαστική ή αναστοχαστική. Η σύγχρονη επιστροφή της θρησκείας δεν συντελείται με τους όρους της μεσαιωνικής απόλυτης κοινωνικής πρωτοκαθεδρίας της, αλλά αφορά περισσότερο στην ένταξη σε αναστοχαστικές κοινότητες (reflexive communities)[3], δηλαδή σε ομαδοποιήσεις αλληλεγγύης που ανταποκρίνονται στη μετανεωτερική ρευστότητα πιο αποτελεσματικά από τις παραδοσιοκρατικές κοινότητες και τον ατομικισμό.

Το παρόν άρθρο επιχειρεί να συνοψίσει ορισμένα βασικά χαρακτηριστικά που υποδεικνύουν το ρόλο της Ορθοδοξίας στην ελληνική κοινωνία με έμφαση στην τελευταία δεκαπενταετία. Η θρησκεία συνιστά σημαντικό εξηγητικό κλειδί για την κατανόηση της κουλτούρας μίας κοινωνίας καθώς επιτρέπει μεταξύ άλλων να διαπιστωθούν με τρόπο μη ντετερμινιστικό συνειδητές και ασύνειδες ιστορικές επιλογές συνέχειας με το παρελθόν.

Οι ρίζες της εν λόγω επιρροής της Ορθοδοξίας στην ελληνική κοινωνία του τέλους του 20ού αιώνα τοποθετούνται αρκετά πίσω στο χρόνο και πιο συγκεκριμένα στους αιώνες που σημαδεύτηκαν στον ελλαδικό χώρο από την αυτοκρατορία της ανατολικής Ρωμανίας, η οποία έμεινε γνωστή ιστοριογραφικά ως βυζαντινή αυτοκρατορία. Η μεγάλη συνέχεια ορισμένων χαρακτηριστικών της Ορθοδοξίας που διατηρήθηκαν στους εξεταζόμενους αιώνες εξηγεί την αντίσταση της

[2] Η ανάλυση σε αυτήν την παράγραφο αντλεί πολλά από τις ιδέες της κοινωνιολογικής σχολής του ανακλαστικού/αναστοχαστικού εκσυγχρονισμού (reflexive modernization) των Ulrich Beck, Anthony Giddens και Scott Lash με ιδιαίτερη έμφαση στα: Giddens, Anthony, *Modernity and Self-Identity: Self and Security in the Late Modern Age*, Cambridge 1991. Lash, Scott “Reflexivity and its Doubles: Structure, Aesthetics, Community”, στο: Beck, U., Giddens, A. & Lash, S. (επιμ.), *Reflexive Modernization: Politics, Tradition and Aesthetics in the Moderns Social Order*, Cambridge 1994.

[3] Ο όρος από ό.π., 146-169. Η έννοια της κοινότητας έχει αρχίσει ήδη να αναβαθμίζεται στην αγγλοσαξονική πολιτική θεωρία ήδη από τη δεκαετία του ’80 μέσα από το ρεύμα του κοινοτισμού (communitarianism). Σχετικά βλ. Kymlicka, Will, “Community”, στο: Goodin, R. E. & Pettit, P. (επιμ.), *A Companion to Contemporary Political Philosophy*, Oxford 1993, 366-378. Αναλυτικότερα βλ. Kymlicka, Will, *Η Πολιτική Φιλοσοφία της Εποχής μας: Μια Εισαγωγή*, μτφρ. Γρηγόρης Μολύβας, Αθήνα 2005, 318-400. Για μία έκθεση των νέων θρησκευτικών μορφωμάτων της ύστερης νεωτερικότητας βλ. Βασιλική Γεωργιάδου & Ηλίας Νικολακόπουλος, «Τύποι θρησκευτικής δέσμευσης, εκκλησιαστική πρακτική και πολιτικές προτιμήσεις: Μια εμπειρική ανάλυση», στο: Λίποβατς, Θ., Δεμερτζής, Ν., & Γεωργιάδου, Β. (επιμ.), *Θρησκείες και πολιτική στη νεωτερικότητα*, μτφρ. αγγλικών κειμένων Γιώργος Μερτικάς - μτφρ. γαλλικών κειμένων Κυριάκος Κουρεμένος, Αθήνα 2002, 130.

κουλτούρας του ανατολικού χριστιανισμού προς τη δυτικογενή νεωτερικότητα και ορισμένες κρίσιμες συνακόλουθες διαφοροποιήσεις της Ελλάδας από τις κοινωνίες της Δυτικής Ευρώπης στη βάση ιστορικά διακριτών κοινωνικών διαδρομών στους δύο χώρους, ενώ οι θεολογικές και φιλοσοφικές διαφοροποιήσεις μοιάζουν σε μεγάλο βαθμό να ακολουθούν τις ανωτέρω.

Η κατάρρευση της δυτικής ρωμαϊκής αυτοκρατορίας κατά τον 5ο αιώνα από τις μετακινήσεις νέων φύλων στην ευρωπαϊκή ήπειρο ανέτρεψε τη συνέχεια του δυτικού κόσμου από το ρωμαϊκό παρελθόν του και εξοικείωσε τους πληθυσμούς με την αντίληψη της αλλαγής. Σε αντιπαραβολή με τις κατακερματισμένες κοσμικές εξουσίες, η εκκλησία αποτελούσε τον μοναδικό θεσμό ενότητας του δυτικού κόσμου, γεγονός το οποίο έχει οδηγήσει στο χαρακτηρισμό του πολιτικού συστήματος του δυτικού Μεσαίωνα ως «παποκαισαρισμού». Η βυζαντινή αυτοκρατορία, από την άλλη, βιώνεται ως συντήρηση της ρωμαϊκής εξουσίας εμπλουτίζοντας την παράδοσή της τελευταίας με ισχυρότερα ελληνιστικά, χριστιανικά και ανατολίτικα στοιχεία. Στο Βυζάντιο, την πρώτη μεγάλη χριστιανική δύναμη στην ιστορία, τόσο η κοσμική όσο και η εκκλησιαστική εξουσία ήταν ενιαίες γεγονός που οδήγησε στη διατύπωση του ρητού «μία πίστη, ένας νόμος, ένας βασιλιάς» επιτρέποντας έτσι το χαρακτηρισμό των εν λόγω πολιτικών σχέσεων ως ενός ελάσσονος βαθμού καισαροπαπισμού, που χαρακτηρίστηκε καταρχήν από τη συμπόρευση (*συναλληλία*) των δύο εξουσιών[4].

Η ασυνέχεια με την Αρχαιότητα φαίνεται στη δυτική σκέψη με την ανάδειξη της έννοιας της θέλησης έναντι εκείνης της βούλησης και την συνακόλουθη δημιουργία δύο διακριτών αντιλήψεων της έννοιας του προσώπου. Οι ανατολικοί θεολόγοι έμειναν πιο κοντά στη νεοπλατωνική φιλοσοφική πορεία των πρώτων χριστιανών θεολόγων (όπως ο Πλωτίνος, ο Ωριγένης και ο Κύριλλος Αλεξανδρείας) επιμένοντας στην αντίληψη του Χριστού ως Λόγου του Θεού και επεξεργάστηκαν την αντίστοιχη έννοια της βούλησης του προσώπου, η οποία προϋποθέτει τη γνώση του βαθύτερου «Είναι» των πραγμάτων και χαρακτηρίζεται από έλλογο διαλογισμό. Στη Δύση, αντίθετα, ο Αυγουστίνος τόνισε περισσότερο

[4] Οι ανωτέρω πληροφορίες από Αρβελέρ, Ελένη, «Βυζάντιο: η χριστιανική αυτοκρατορία», στο: Αρβελέρ, Ε. & Aymard, M., (επιμ.) *Οι Ευρωπαίοι: Α΄ Τόμος - Αρχαιότητα, Μεσαίωνας, Αναγέννηση*, μτφρ. Πάρης Μπουρλάκης, Αθήνα 2003, 150-151. Αρβελέρ, Ελένη, «Ένας νέος ευρωπαϊκός κόσμος», ό.π., 162-163. Φειδάς, Βασίλειος, Ι., «Η Ορθόδοξη Ανατολική Εκκλησία», ό.π., 226-228. Για πληροφορίες για τις υπαρκτές διαφορές ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση κατά τους τέσσερις πρώτους αιώνες μ.Χ. βλ. Αγουρίδης, Σάββας, «Η Δυτική Ευρώπη, το Βυζάντιο, και η Νεώτερη Ελλάδα: η σπουδαιότητα θεολογικών ή μη θεολογικών παραγόντων στις σχέσεις Ανατολής και Δύσης», *Κοινωνία Πολιτών* 7 (2001). Αρβελέρ, ό.π., 149-150. Ο όρος «ελάσσων καισαροπαπισμός» από Δεμερτζής, Νίκος, «Η επιλεκτική παράδοση της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας», στο: Δεμερτζής, Ν. (επιμ.), *Η ελληνική πολιτική κουλτούρα σήμερα*, Αθήνα 1995, 60. Η θέση ότι μπορούμε να μιλήσουμε στην περίπτωση του Βυζαντίου για έναν «αμιγή» καισαροπαπισμό έναντι του δυτικού παποκαισαρισμού δεν είναι ακριβής καθώς παραγνωρίζει τη σημαντική αυτόνομη ισχύ της Εκκλησίας απέναντι στον αυτοκράτορα. Επιπλέον, η έννοια του καισαροπαπισμού προϋποθέτει τη σύγκρουση των δύο θεσμών, ενώ στην περίπτωση του Βυζαντίου, όπως αναφέρουμε, η συμπόρευση είναι ο κανόνας. Για τις σχέσεις κοσμικής και πνευματικής εξουσίας στο Βυζάντιο βλ. ό.π., 56-60. Αρβελέρ, ό.π., 153-155.

την αμαρτωλή και αδύναμη φύση του ανθρώπου[5]. Με τον τρόπο αυτό η έννοια της θέλησης υποβαθμίζει τον Λόγο και προσανατολίζεται στην αντιμετώπιση του Άλλου ως αγνώστου. Αντίστοιχα, η συμπόρευση κοσμικής και πνευματικής εξουσίας εκφράζεται στην Ανατολή ήδη από τον ιστορικό Ευσέβιο Καισαρείας και τους ανατολικούς εκκλησιαστικούς Πατέρες τον 4ο αιώνα, ενώ στη Δύση η αντιπαράθεση των δύο εξουσιών εμφανίζεται ήδη στον Αυγουστίνο και το δόγμα του πάπα Γελασίου Α΄ για τη διάκριση του imperium και του sacerdotium στον 5ο αιώνα και εξελίσσεται στη δυτική σκέψη μέσα από τους Ακινάτη, Μαρσίλιο, Δάντη και Μακιαβέλι. Αυτές οι επεξεργασίες αποτέλεσαν πρόπλασμα για τις πολυαρχικές θεωρίες του φυσικού δικαίου, του κοινωνικού συμβολαίου, του φιλελευθερισμού και της ιδιότητας του πολίτη στη μετέπειτα δυτική σκέψη[6].

Αναφορικά με τον πολιτικό πολιτισμό του Βυζαντίου σημειώνουμε ότι ο *βασιλεύς* θεωρούταν ο εκπρόσωπος του Χριστού επί γης και ότι το κύρος κάθε υπηκόου μπορούσε να εκτιμηθεί στη βάση της *εγγύτητας* ή *γειτονίας* του με τον αυτοκράτορα –και κατά δεύτερο λόγο με τον οικουμενικό πατριάρχη– δημιουργώντας μία πυραμιδοειδή οργάνωση της κοινωνίας και ιδιότυπη για τα νεωτερικά δεδομένα έννοια της *αξιοκρατίας*. Επιπλέον, χαρακτηριστική υπήρξε η θέση των *πατρίων*, δηλαδή των πατρογονικών παραδόσεων, οι οποίες περιβάλλονται σχεδόν με θρησκευτικό σεβασμό, καθώς και η διατήρηση της *καθεστηκυίας τάξεως*, η κυριαρχία της μορφής του πατέρα στη βυζαντινή κοινωνία, η σημασία των οικογενειακών δικτύων και η έντονη πρόσδεση με την κοινότητα που είχαν ως απόληξη μία εργαλειακή χρήση του Δικαίου και την παραγνώριση και νομιμοποίηση των λανθανουσών εξουσιαστικών σχέσεων στο εσωτερικό της συλλογικότητας αντιπαραθέτοντας αισθητά τη βυζαντινή κοινότητα με τη δυτική συμβολαιακή κοινωνία[7].

---

[5] Λίποβατς, Θάνος, «Ορθός Λόγος και θέληση στο Χριστιανισμό», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 6 (1995), 171-176. Kallscheuer, Otto, «Ο ψυχρός πόλεμος στο χριστιανισμό», Λίποβατς et al 2002, 306. Λίποβατς, Θάνος, «Ορθόδοξος χριστιανισμός και εθνικισμός: δύο πτυχές της σύγχρονης ελληνικής πολιτικής κουλτούρας», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 2 (1993), 40. Λίποβατς, Θάνος, «Πολιτική θεολογία και νεωτερικότητα» στο Λίποβατς et al 2002, 128-131.

[6] Kallscheuer 2002, 306-311. Δεμερτζής 1995, 53-61. Οφείλουμε να επισημάνουμε, ωστόσο, ότι η Ανατολική Εκκλησία σε όλη τη διάρκεια της βυζαντινής αυτοκρατορίας δεν έμεινε στάσιμη στο εσωτερικό της, όπως μαρτυρούν οι ποικίλες εσωτερικές της συγκρούσεις. Επιπλέον η Εκκλησία συχνά έδρασε ως «αντικοινωνία» σε σχέση με τη βυζαντινή αυλή και κοινωνία. Βλ. Αγουρίδης, Σάββας, «Ορθοδοξία και ελληνικότητα από τη σκοπιά της νεωτερικότητας», Λίποβατς et al 2002, 370-371. Μόσχος, Δημήτριος, Ν. «Ο ορθόδοξος χριστιανισμός ως πτυχή της νεοελληνικής πολιτικής κουλτούρας: κριτικές παρατηρήσεις», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 4 (1994), 135. Kallscheuer 2002, 308. Εντούτοις, η ένταση των ανωτέρω φαινομένων υπολείπεται αισθητά των αντίστοιχων φαινομένων στη Δύση, Λίποβατς 1995, 178.

[7] Ήδη από τη νομοθεσία του Ιουστινιανού ο ρωμαϊκός όρος *πολίτης* είχε αντικατασταθεί από τον όρο *υπήκοος*. Χιωτάκης, Στέλιος, «Εκκοσμίκευση και Ορθόδοξη Εκκλησία: το παράδοξο μίας σχέσης», Λίποβατς et al, 2002, 358. Η εν λόγω εξέλιξη συνάδει με τα υπόλοιπα επιχειρήματα του παρόντος κεφαλαίου. Για τα *πάτρια*, την αρχή της *γειτονίας* και τα υπόλοιπα πολιτισμικά στοιχεία του Βυζαντίου βλ. Αρβελέρ, «Βυζάντιο: η χριστιανική αυτοκρατορία», Αρβελέρ & Aymard 2003, 151-156. Αρβελέρ, «Ένας νέος ευρωπαϊκός κόσμος», ό.π., 163-176. Λίποβατς 1993, 36-38, 44-47. Λίποβατς 1995, 170-172.

Η απομάκρυνση Ανατολής και Δύσης ενισχύεται από τον 7ο αιώνα και έπειτα με τη δημιουργία δύο διακριτών οικονομικών χώρων αντί της ενιαίας Μεσογείου ως συνέπειας της εγκατάστασης των νέων γερμανικών φύλων στη Βόρεια Ευρώπη, της κατάκτησης της Βόρειας Αφρικής από το Ισλάμ, της αύξησης της πολιτικής τριβής ανάμεσα στην παπική και τη βυζαντινή εξουσία με αποκορύφωμα τον εκχριστιανισμό των Σλάβων από τους Κύριλλο και Μεθόδιο τον 9ο αιώνα και την επακόλουθη θεολογική αποτύπωση της τελευταίας στο Σχίσμα του 867. Αντίστοιχα, το Σχίσμα του 1054 συμπίπτει με την ακμή της παπικής εξουσίας έναντι των κοσμικών της αντιπάλων στη Δύση[8]. Ο σταδιακός αντιδυτικισμός και το κλείσιμο του Βυζαντίου, άρα και της Ορθοδοξίας, στον εαυτό του κορυφώνεται με την Δ΄ Σταυροφορία του 1203-1204, οπότε και καθολικεύεται η ταύτιση της υπάρχουσας βυζαντινής αυτοκρατορίας και του λαού της με την εσχατολογική περιούσια κοινότητα της Βασιλείας του Θεού, νομιμοποιώντας ουσιαστικά τις αντιξοότητες της επίγειας ζωής ως εάν να εξέφραζαν την υπεσχημένη ευδαιμονία της Δευτέρας Παρουσίας και αίροντας τη μακρά εσωτερική βυζαντινή κοινωνική αντιπαράθεση ανάμεσα στην Κωνσταντινούπολη και τις (ανατολικές ιδιαίτερα) επαρχίες.

Υπό το φως αυτών των στοιχείων, δεν προξενεί εντύπωση η απουσία διάκρισης πίστης και καθημερινού βιώματος στην Ορθοδοξία και η αμεσότητα της συγχώρεσης[9]. Ο οθωμανικός σουλτανισμός, πέρα από την αναπαραγωγή του μοντέλου του ελάσσονος καισαροπαπισμού μέσω του θεσμού των millet, επιχείρησε να αξιοποιήσει προς όφελός του την ταύτιση της επίγειας ζωής με τη βασιλεία του Θεού, προκειμένου να στρέψει το μίσος των ορθόδοξων υπόδουλων προς την Δύση και μακριά από τον υπαρκτό κατακτητή[10]. Η ανωτέρω ανάλυση διευκολύνει την μεγάλη δυνατότητα σύγκλισης ανάμεσα στην ορθόδοξη-βυζαντινή πολιτική κουλτούρα και τα τρία κεντρικά σημεία της νεωτερικής ιδεολογίας και θεωρίας του δυτικού συντηρητισμού: την παραδοσιοκρατία, το σκεπτικισμό ως προς τη δυνατότητα πολιτικής γνώσης, ο οποίος απολήγει στη μεγαλύτερη εμπιστοσύνη στους νομοκατεστημένους θεσμούς, έθιμα και κατόχους άμεσης εκτεταμένης πολιτικής εμπειρίας έναντι των προβληματισμών της πολιτικής θεωρίας, και τέλος την οργανική διασύνδεση ατόμων και κοινωνίας[11].

Παρά την επιρροή του δυτικοστρεφούς Νεοελληνικού Διαφωτισμού, η Ορθοδοξία παραμένει ισχυρή στο ανεξάρτητο ελληνικό κράτος ακολουθώντας τα πρότυπα των προηγούμενων αιώνων, όπως η καισαροπαπική συναλληλία. Χαρα-

[8] Αγουρίδης 2001. Kallscheuer 2002, 313.

[9] Βλ. Αγουρίδης 2001. Αρβελέρ, «Βυζάντιο: η χριστιανική αυτοκρατορία», Αρβελέρ & Aymard 2003, 157-160. Προδρόμου, Ελισάβετ, «Ορθοδοξία, εθνικισμός και πολιτική κουλτούρα στη σύγχρονη Ελλάδα: καινούριες προσεγγίσεις ή εσωτερικοποίηση δεδομένων παραδειγμάτων;» *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 5 (1995), 118-121. Λίποβατς 1995, 170-172.

[10] Αγουρίδης 2001.

[11] Για την σύνοψη του δυτικού συντηρητισμού στη βάση αυτών των τριών σημείων βλ. Quinton, Anthony, "Conservatism", Goodin and Pettit (επιμ.), 1993, passim.

κτηριστικά παραδείγματα αποτελούν ήδη τα επαναστατικά Συντάγματα, οι θρησκευτικές αναβιώσεις των δεκαετιών ’30 και ’50, η ελληνική ρομαντική ιστοριογραφική αποκατάσταση του Βυζαντίου, αρκετά στοιχεία του μεγαλοϊδεατισμού και πιο πρόσφατα τα εθνικόφρονα συνθήματα «Πατρίς, Θρησκεία, Οικογένεια» και «Ελλάς Ελλήνων Χριστιανών»[12]. Η χρεοκοπία της εθνικοφροσύνης στη δικτατορία μοιάζει να οδηγεί σε μία πρώτη ανάγνωση της μεταπολίτευσης στη μείωση της έκδηλης επιρροής της Ορθοδοξίας στις δεκαετίες του 1970 και του 1980. Η κατάσταση αρχίζει να μετασχηματίζεται και πάλι υπέρ της Ορθοδοξίας στο τέλος της δεκαετίας του 1980 με αποκορύφωμα την ισχυρή αναβίωση εθνικιστικών αισθημάτων κατά τα έτη 1991-1993 με αφορμή την ονομασία της Π.Γ.Δ.Μ.

Πίνακας 1: *Βαθμολόγηση αξιών της ελληνικής κοινωνίας (κλίμακα 0-5)*

Ασφάλεια	4,33	Ποικιλία/αλλαγή	3,56
Κρατική προστασία	4,32	Επιτυχία/καταξίωση	3,44
Παράδοση	4,30	Ευδαιμονισμός/καλοπέραση	3,39
Ισότητα	4,23	Πλούτος	2,91
Αφοσίωση στη στενή ομάδα	4,22	Περιπέτεια/ρίσκο	2,85

Πηγή: Βούλγαρης, Γιάννης, «Η Ελλάδα στον καθρέφτη της Ευρώπης: εθνικές πολιτικές-πολιτισμικές τάσεις και παγκοσμιοποίηση» στο: Καφετζής, Παναγιώτης, Μαλούτας, Θωμάς, Τσίγκανου, Ιωάννα (επιμ.) *Πολιτική - Κοινωνία - Πολίτες: Ανάλυση δεδομένων της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας - ESS*, Αθήνα, 2007, 46/ δεδομένα από Ευρωπαϊκή Κοινωνική Έρευνα (ESS) 2002-2003.

Η περιγραφή της σύγχρονης επιρροής της Ορθοδοξίας στην ελληνική κουλτούρα μπορεί να γίνει κατ’ αρχάς με τη διάκρισή της σε δύο επίπεδα ανάλυσης: ένα κυρίως πολιτισμικό και ένα περισσότερο θεσμικό. Στο εσωτερικό του πρώτου, οι επιδράσεις στο αξιακό σύστημα της ελληνικής κοινωνίας μπορούν σχηματικά να διακριθούν με τη σειρά τους σε λανθάνουσες (οι πιο κρίσιμες) και έκδηλες. Μία εικόνα για το εν λόγω αξιακό σύστημα παρέχεται από τον Πίνακα 1.

Οι αξίες με την υψηλότερη βαθμολόγηση μοιάζουν να συνδέονται όλες ποικιλοτρόπως με στοιχεία από την ορθόδοξη παράδοση σε αντίθεση με τις αξίες με χαμηλότερη βαθμολόγηση, οι οποίες μοιάζουν να είναι σε πρώτη ανάγνωση περισσότερο δυτικογενείς. Η εξήγηση για την προνομιακή υψηλή βαθμολόγηση των πρώτων αξιών πρέπει να αναζητηθεί περισσότερο σε ιδιαιτερότητες της ελληνικής κοινωνίας και όχι σε πανευρωπαϊκές τάσεις στις χώρες της έρευνας. Η

[12] Βλ. Παπαρίζος, Αντώνης, «Διαφωτισμός, θρησκεία και παράδοση στη σύγχρονη ελληνική κοινωνία», Δεμερτζής 1995, 89-102. Κιτρομηλίδης, Πασχάλης Μ., «Ιδεολογικά ρεύματα και πολιτικά αιτήματα κατά τον ελληνικό 19ο αιώνα», στο: Δερτιλής, Γ. Β., Κωστής, Κ., (επιμ.), *Θέματα Νεοελληνικής Ιστορίας (18ος-20ός αιώνας)*, Αθήνα & Κομοτηνή 1991, 64-70. Αγουρίδης 2001. Προδρόμου 1995, 129. Δοξιάδης, Κύρκος, «Η ιδεολογία στη μεταπολεμική Ελλάδα», *Λεβιάθαν* 13 (1993). Αγουρίδης 2002, 373.

πραγμάτωση αυτής της ισχύος στην πρόσφατη συγκυρία φαίνεται να προκύπτει από ορισμένες δομικές μεταβολές που γνώρισε η ελληνική κοινωνία από τη δεκαετία του 1990 και έπειτα οι οποίες την ώθησαν σε μία θέση περισσότερο συγκρίσιμη με τις κοινωνίες της Δυτικής Ευρώπης, όπως η επικράτηση της πολιτικής αποξένωσης και του πολιτικού κυνισμού, το ζήτημα της ονομασίας της Π.Γ.Δ.Μ., η μετατροπή της Ελλάδας σε χώρα υποδοχής μεταναστών, η επιτάχυνση της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, μεταβολές στην κοινωνική και οικονομική δομή και η ανάδυση μεταμοντέρνων αξιών[13]. Πιο συγκεκριμένα μπορούμε να κάνουμε λόγο πλέον για την ανάδυση μίας δυτικότροπης ύστερης νεωτερικότητας στην Ελλάδα άρα και να διαπιστώσουμε ένα αντίστοιχο με τις δυτικοευρωπαϊκές κοινωνίες κλίμα οντολογικής ανασφάλειας και απώλειας νοήματος που στρέφει ανακλαστικά τμήμα των υποκειμένων προς την παράδοση και την ασφάλειά της ως πηγών νοήματος. Η ελληνική ύστερη νεωτερικότητα είναι περισσότερο ανακλαστική παρά αναστοχαστική, αφού οι εναλλακτικές πηγές νοήματος αναζητούνται πρωταρχικά στην παραδοσιοκρατία και όχι σε νέους κοινωνικούς φορείς, όπως οι ΜΚΟ και τα νέα κοινωνικά κινήματα.

Πέρα από τις εξαιρετικά ενισχυμένες αξίες της ασφάλειας και της παράδοσης[14], άλλα στοιχεία της σύγχρονης ελληνικής πολιτικής κουλτούρας όπου διακρίνεται η έντονη επιρροή της Ορθοδοξίας είναι η στροφή στην κρατική προστασία[15] και η εμφατική αναφορά στην αξία της ισότητας[16] που επίσης αποτελεί συγ-

[13] Σχετικά βλ. Σεβαστάκης, Νικόλας, Α. *Κοινότοπη Χώρα: όψεις του δημοσίου χώρου και αντινομίες στη σημερινή Ελλάδα*, Αθήνα 2004, 47-75. Βούλγαρης 2007, 51-61.

[14] Για μία εμπειρική αποτύπωση της σημαντικής επιρροής του συντηρητισμού στην ελληνική κουλτούρα, βλ. Βερναρδάκης, Χριστόφορος, «Πολιτικά κόμματα και *μεσαίος χώρος*: οι ιδεολογικές, πολιτικές και πολιτισμικές συντεταγμένες των σημερινών πολιτικών δυνάμεων», στο: Βερναρδάκης, Χ. (επιμ.), *VPRC - Η κοινή γνώμη στην Ελλάδα 2004 - αναλύσεις πολιτικής και κοινωνικής έρευνας: εκλογές, κόμματα, ομάδες συμφερόντων, Χώρος και κοινωνία*, Αθήνα 2004. Κωνσταντινίδης, Γιάννης, «Η Συντηρητική Αριστερά και η Προοδευτική Δεξιά: ενδείξεις ασυμβατότητας της διάκρισης Κοινωνικός Προοδευτισμός - Συντηρητισμός με το παραδοσιακό σχήμα Αριστερά - Δεξιά», στο: Βερναρδάκης, Χ. (επιμ.) *VPRC - Η κοινή γνώμη στην Ελλάδα 2005-2006: πολιτικές και κοινωνικές εκπροσωπήσεις, ευρωσκεπτικισμός, Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις*, Αθήνα 2007. Βερναρδάκης, Χριστόφορος, «Ιδεολογικές αξίες, πολιτικές στάσεις και ηγεμονία: οι ισχυρές μεταβλητές της πολιτικής και εκλογικής συμπεριφοράς στη συγκυρία των βουλευτικών εκλογών 2007», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 31 (2008). Στα εν λόγω άρθρα ο συντηρητισμός συνδέεται με τον αυταρχισμό. Επιμέρους αμιγώς θρησκευτικές μεταβλητές θα μας απασχολήσουν στη συνέχεια.

[15] Ενδεικτικά για μία από τις απόψεις για τη θέση του κράτους στη νεοελληνική κοινωνία βλ. Διαμαντούρος, Νικηφόρος, «Προσπάθεια δημιουργίας δυτικού τύπου κράτους στην επανάσταση και κοινωνικοπολιτικές συγκρούσεις», Δερτιλής 1993, 123-129. Διαμαντούρος, Νικηφόρος, *Πολιτισμικός δυϊσμός και πολιτική αλλαγή στην Ελλάδα της Μεταπολίτευσης: πλαίσιο ερμηνείας*, μτφρ. Δημήτρης Α., Σωτηρόπουλος, Αθήνα 2000, 28-40.

[16] ΕΒ (Ευρωβαρόμετρο) 50/1999. Οφείλουμε να σημειώσουμε ότι, όπως θα φανεί και στη συνέχεια της εργασίας, η εν λόγω εμφατική υποστήριξη της ισότητας εξαντλείται σε μία άμεση γενικολογία η οποία εξίσου εμφατικά δεν επαληθεύεται όταν επιχειρεί να αποδώσει κανείς πιο συγκεκριμένα κατηγορήματα στην ισότητα, λ.χ. έμφυλη ισότητα. Σε αντίστοιχα συμπεράσματα οδηγεί η τοποθέτηση της Ελλάδας ξανά στις πρώτες θέσεις στην υπεράσπιση της ισότητας, νοούμενης αυτήν τη φορά ως

κριτική ιδιαιτερότητα της ελληνικής κοινωνίας. Ακόμη, η μεγαλύτερη σημασία που αποδίδεται στη διάσταση του ελεύθερου χρόνου και της ποιότητας ζωής σε σχέση με την εργασία[17], η οποία, όπως και η μακρο-ιστορικά παρατηρούμενη συγκριτική έλλειψη πειθαρχίας της ελληνικής κοινωνίας[18], αποτελεί μετασχηματισμό της ορθόδοξης αμεσότητας της συγχώρεσης και της απουσίας διάκρισης της πίστης από το καθημερινό βίωμα. Τα ορθόδοξα κοινοτιστικά θεμέλια της αφοσίωσης στη στενή ομάδα, είτε πρόκειται για την οικογένεια, είτε για τον τόπο, είτε και για πιο διευρυμένα κοινωνικά σύνολα, εντοπίζονται εύκολα από τη διαρκή απομόνωση της μεταβλητής της θρησκείας ως του καθοριστικού παράγοντα για τη σταθερά υπολειπόμενη ανοχή των Ελλήνων στον διαφορετικό Άλλο[19]. Οι πρώτες θέσεις της Ελλάδας στους δείκτες εθνικής υπερηφάνειας συνδυάζονται με τις τελευταίες θέσεις στην αποδοχή ατόμων διαφορετικής εθνικότητας, φυλής και θρησκείας αναιρώντας de facto την εμφατική ρητορεία της αποδοχής της αξίας της ισότητας[20]. Συνεπώς, ο χαρακτηρισμός του παραδοσιακού ελληνικού εξισωτισμού ως ισοπεδωτικού[21], δεν στερείται νοήματος.

Μία αρκετά εκτεταμένη διάχυτη θρησκευτικότητα μοιάζει να επικρατεί στην ελληνική κοινωνία, η οποία εκτείνεται πολύ πέρα από την προσήλωση στην Εκκλησία και την πρακτική του εκκλησιασμού και μπορεί επίσης να αναχθεί στην απουσία της διάκρισης της πίστης από το καθημερινό βίωμα. Η θρησκευτικότητα ως ανεξάρτητη από τον εκκλησιασμό και η σημασία του Θεού στη ζωή των ανθρώπων στην Ελλάδα σημειώνουν από τα υψηλότερα ποσοστά στις συγκριτικές ευρωπαϊκές έρευνες. Αντίστροφα, αρκετά μικρός φαίνεται να είναι ο σκληρός πυρήνας της αποθρησκειοποίησης. Η διάχυτη θρησκευτικότητα κατανέμεται αρκετά ισομερώς σε όλες τις βασικές κοινωνικο-δημογραφικές κατηγορίες και

ταύτισης με την άποψη ότι «είναι σημαντικό όλοι οι άνθρωποι στον κόσμο να αντιμετωπίζονται ισότιμα και να έχουν τις ίδιες ευκαιρίες στη ζωή». Επίσης βλ. Βαρουξή, Χριστίνα, «Η ισοτιμία των ανθρώπων: από τη ρητορεία στην πράξη», στο: Καφετζής, Παναγιώτης, Μαλούτας, Θωμάς, Τσίγκανου, Ιωάννα (επιμ.), *Πολιτική - Κοινωνία - Πολίτες: ανάλυση δεδομένων της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας - ESS*, Αθήνα, 2007, 295-298. Ο Διαμαντούρος (Διαμαντούρος 2000, 50-51) κάνει λόγο για αυτήν τη μακρο-ιστορική έντονη αναφορά στην ισότητα ως συνισταμένη της underdog πολιτικής κουλτούρας. Στις ίδιες σελίδες επιχειρείται και μία σύνδεση ανάμεσα στον υπέρμετρο εξισωτισμό και την αναφορά στο κράτος με αναλυτική αφετηρία την οθωμανική περίοδο.

[17] ΕΒ 66/2007. Για τη σημασία που αποδίδουν οι Έλληνες στην ποιότητα ζωής βλ. ΕΒ 50/1999. Σε αυτήν τη μορφή το αίτημα παύει να αποτελεί ιδιαίτερη περίπτωση της ελληνικής κοινωνίας.

[18] Δοξιάδης 1993.

[19] Μαλούτας, Θωμάς, Παντελίδου-Μαλούτα, Μάρω, Βαρίκα, Ελένη, Δοξιάδης, Κύρκος & Κανδύλης, Γιάννης, «Η απόρριψη του Άλλου ως τρόπος αντιμετώπισης της ετερότητας: επεξεργασία δεδομένων της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας για την Ευρώπη και την Ελλάδα», Καφετζής, Μαλούτας & Τσίγκανου 2007, 95-97.

[20] Ό.π., 65-97, ΕΒ 42/1998, ΕΒ 48/1998, ΕΒ 53/2000. Για μία σύνδεση ανάμεσα στον ελληνικό διαφορισμό, τον κοινοτισμό και την ξενοφοβία βλ. Πανταζόπουλος, Ανδρέας, «Κρίση της αντιπροσώπευσης, νεοελληνικός διαφορισμός και ιδιότητα του πολίτη», Καφετζής, Μαλούτας & Τσίγκανου 2007, 151-159. Επίσης βλ. Βαρουξή 2007, 298-312.

[21] Διαμαντούρος 2000, 50-51.

συσχετίζεται με αντίστοιχα αναμενόμενο τρόπο με την εκλογική συστοίχιση της περιόδου[22].

Πίνακας 2: *Θρησκευτική δέσμευση και δογματική θρησκευτικότητα στην Ελλάδα*

1. Προσωπικά θα λέγατε ότι είστε...	**Ποσοστό**
Α. Πιστός χριστιανός	50,3%
Β. Χριστιανός από παράδοση	25,5%
Γ. Χριστιανός, αλλά κριτικός απέναντι στην Εκκλησία	20,1%
Δ. Η θρησκεία δεν έχει ρόλο στη ζωή μου	3,3%
Ε. Άλλο/ΔΓ/ΔΑ	0,8%
2. Κατά τη γνώμη σας μετά το θάνατο τι υπάρχει;	**Ποσοστό**
Α. Μια άλλη ζωή	33,7%
Β. Κάτι που δεν ξέρω ακριβώς τι είναι	40,9%
Γ. Τίποτα	17,2%
Δ. ΔΓ/ΔΑ	8,2%
3. Πόσο συχνά προσεύχεστε;	**Ποσοστό**
Α. Κάθε μέρα	38,0%
Β. 1-2 φορές τη βδομάδα	22,1%
Γ. 1-2 φορές το μήνα	12,4%
Δ. Πιο αραιά	12,0%
Ε. Σπάνια	8,6%

Πηγή: Γεωργιάδου - Νικολακόπουλος, 2002, 278/δεδομένα από MRB (2000)

Πίνακας 3: *Τοποθέτηση των ψηφοφόρων των κομμάτων σε δείκτες «πολιτικού φιλελευθερισμού»*

	ΠΑΣΟΚ		**ΝΔ**		**ΚΚΕ**		**ΣΥΝ**		**ΛΑΟΣ**	
	ΥΠΕΡ	**ΚΑΤΑ**	**ΥΠΕΡ**	**ΚΑΤΑ**	**ΥΠΕΡ**	**ΚΑΤΑ**	**ΥΠΕΡ**	**ΚΑΤΑ**	**ΥΠΕΡ**	**ΚΑΤΑ**
Κατάργηση της υποχρεωτικής διδασκαλίας των θρησκευτικών	13	85	11	86	29	61	32	63	13	86
Κατάργηση της αναγραφής του θρησκεύματος στις ταυτότητες	34	56	13	83	37	49	44	37	19	76
Χωρισμός Εκκλησίας/κράτους	48	47	27	68	54	40	68	24	38	57
Προστασία δικαιωμάτων μουσουλμανικής μειονότητας	63	24	52	34	78	9	78	10	43	35

Πηγή: Βερναρδάκης, 2005, 64/δεδομένα από VPRC (2003)

[22] Το ίδιο συμπέρασμα και από τους Γεωργιάδου-Νικολακόπουλο 2002, 264-275, 279. Γεωργιάδου, Βασιλική, Νικολακόπουλος, Ηλίας, «Εκκλησιασμός, θρησκευτικότητα και προσευχή: μία ασύμπτωτη σχέση», Καφετζής, Μαλούτας & Τσίγκανου 2007, 141-142. Επίσης βλ. EB 66/2007. EBS 296/2008.

Παρά τη διατήρηση της συναλληλίας στο ελληνικό εθνικό κράτος το ισοζύγιο δύναμης μετά την ανακήρυξη του αυτοκέφαλου το 1833 μοιάζει καταρχήν να ρέπει ακόμη πιο έντονα προς την πλευρά της Πολιτείας σε σχέση με την Εκκλησία της Ελλάδας με αποκορύφωμα την δικτατορία των Συνταγματαρχών, η οποία αντικατέστησε την αιρετή διοίκηση της Εκκλησίας με δική της, ενώ το Σύνταγμα του 1975 εξακολουθεί να αναγνωρίζει την προνομιακή θέση της Ορθοδοξίας στο ελληνικό κράτος[23]. Ξεκινώντας από τις κυβερνήσεις ΠΑΣΟΚ της δεκαετίας του 1980 η σύνδεση Εκκλησίας και κράτους χαλαρώνει μέχρι την εμφάνιση του ζητήματος του ονόματος της Π.Γ.Δ.Μ., το οποίο επέφερε την έντονη ανάδυση φιλοθρησκευτικών διατυπώσεων από την κυβέρνηση και τα αντιπολιτευόμενα κόμματα και πολλαπλών αναφορών στην Εκκλησία, καταδεικνύοντας μεταξύ άλλων την ισχυρή επιρροή του θεσμού ανεξάρτητα από επιμέρους συγκυριακές διαφοροποιήσεις των βασικών κοινωνικών υποκειμένων, όπως είναι στη σύγχρονη Ελλάδα και τα πολιτικά κόμματα. Η ακτινοβολία του θεσμού της Εκκλησίας στο πρώτο μισό της δεκαετίας του 1990 μοιάζει να υπερβαίνει κατά πολύ τις επιδόσεις του ανώτερου και κατώτερου κλήρου της εποχής[24], όπως φανερώνουν οι δείκτες που καταγράφουν υψηλή συμπάθεια προς την Εκκλησία, η οποία θεωρείται ο δεύτερος θεσμός σε δύναμη στο ελληνικό πολιτικό σύστημα μετά την κυβέρνηση[25].

Τομή αποτελεί η εκλογή του νέου και επικοινωνιακού αρχιεπίσκοπου Χριστόδουλου το 1998[26], του οποίου η δημοτικότητα βρέθηκε εξαρχής σε πολύ υψηλά επίπεδα. Η θητεία του χαρακτηρίστηκε από πλήθος ενεργητικών κοινωνικών και πολιτικών παρεμβάσεων, ωθώντας την Εκκλησία της Ελλάδας ουσιαστικά για πρώτη φορά από την κυρίως παθητική προς την πιο ενεργητική πολιτικοποίησή της. Ανάμεσα σε αυτές ξεχωρίζει η μετωπική αντιπαράθεση της Εκκλησίας έναντι της δυτικόστροφης πολιτικής στρατηγικής του εκσυγχρονισμού των κυβερνήσεων Σημίτη με πιο χαρακτηριστικό επεισόδιο το συμβολικό ζήτημα των ταυτοτήτων το 2000. Στις ομιλίες του Χριστόδουλου λαμβάνει χώρα μια διπλή υποκατάσταση που παραλληλίζεται με αντίστοιχες βυζαντινές πρακτικές: αφενός οι προσωπικές θέσεις του αρχιεπισκόπου προβάλλονται ως απόψεις της Εκκλησίας και αφετέρου η Εκκλησία τείνει να ταυτίζεται με το έθνος.

[23] Οι πληροφορίες για τη μεταπολίτευση στη συνέχεια της παραγράφου από Γεωργιάδου (1996): Γεωργιάδου, Βασιλική, «Κοσμικό κράτος και ορθόδοξη εκκλησία: σχέσεις θρησκείας, κοινωνίας και πολιτικής στη *Μεταπολίτευση*», στο: Λυριντζής, Χ., Νικολακόπουλος, Η. & Σωτηρόπουλος, Δ. (επιμ.), *Κοινωνία και πολιτική: Όψεις της Γ΄ Ελληνικής Δημοκρατίας*, Αθήνα 1996, 255-266.

[24] Ό.π., 255-256.

[25] Βλ. Δώδος, Δημοσθένης, Καφετζής, Παναγιώτης, Μιχαλοπούλου, Κωνσταντίνα, Νικολακόπουλος, Ηλίας & Παπλιάκου, Βασιλική, «Η πολιτική κουλτούρα στις χώρες της Νότιας Ευρώπης: συγκριτικοί πίνακες», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 75[A] (1990), 125, 132. Δώδος, Δημοσθένης, «Ο λαός της Εκκλησίας» στο *Ινστιτούτο VPRC - Η κοινή γνώμη στην Ελλάδα 1999-2000*, Αθήνα 1999, 225.

[26] Η μεταπολίτευση βρήκε τον αρχιεπίσκοπο Σεραφείμ στην ηγεσία της Εκκλησίας. Για την περίοδο της ηγεσίας του βλ. ό.π., 220-221. Για τον Χριστόδουλο, ο οποίος τον διαδέχτηκε, βλ. Δεμερτζής, Νίκος, «Η εθνο-θρησκευτική και επικοινωνιακή εκκοσμίκευση της ορθοδοξίας», *Επιστήμη και Κοινωνία* 5-6 (2001), 87-90. Δώδος 1999, 221-223.

Υπό την επήρεια των πρόσφατων αλλαγών στο χώρο των ΜΜΕ, η Εκκλησία, η οποία πάντοτε απασχολούσε την ελληνική δημοσιογραφία, συναλλάσσεται επικοινωνιακά με την εμπορική ειδησεογραφία. Η πολύ πιο πλουραλιστική επαφή του κοινού με την Εκκλησία γίνεται όλο και πιο διαμεσολαβημένη, αποσπασματική, προσωποποιημένη και δραματοποιημένη προκαλώντας μέσω της ρηματικής καθημερινοποίησης (conversationalisation) του θρησκευτικού της λόγου τη διεύρυνση του ακροατηρίου, άρα και της επιρροής του θεσμού της Εκκλησίας προς τους πιο ευπρόσιτους δέκτες, αλλά και μία σταδιακή ανεπαίσθητη αποθρησκειοποίησή της[27]. Η κορύφωση της επιρροής της Εκκλησίας το 2001 μοιάζει να ακολουθείται από σταδιακή πτώση του ποσοστού εμπιστοσύνης που απολαμβάνει ως θεσμός εξαιτίας μεταξύ άλλων της πτώσης της δημοτικότητας του αρχιεπίσκοπου μετά το ζήτημα των ταυτοτήτων και της ανάδυσης σκανδάλων στο εσωτερικό της Εκκλησίας[28]. Η τελευταία είναι σε κάποιο βαθμό παράλληλη με την άνοδο της εμπιστοσύνης προς τις φιλανθρωπικές και εθελοντικές οργανώσεις[29]. Ωστόσο η Εκκλησία παραμένει ένας από τους ισχυρότερους θεσμούς της ελληνικής κοινωνίας.

Η πρακτική του εκκλησιασμού διαφοροποιείται σε κάποιον βαθμό από την αποδοχή του θεσμού της Εκκλησίας. Η προδικτατορική κυριαρχία του τακτικού και του συχνού εκκλησιασμού δίνει τη θέση της μεταπολιτευτικά στην κυριαρχία του σποραδικού εκκλησιασμού οπότε και καταγράφεται για πρώτη φορά ένας συγκριτικά μικρός πυρήνας αποεκκλησιαστικοποιημένου κοινού που δηλώνει ότι δεν πηγαίνει ποτέ στην Εκκλησία. Ο μετασχηματισμός της ελληνικής κοινωνίας προς την ύστερη νεωτερικότητα κατά τη δεκαετία του ’90, και περισσότερο ξεκάθαρα το δεύτερο μισό της, επιφέρει μεγάλη συρρίκνωση στον εκκοσμικευμένο πυρήνα της αποεκκλησιαστικοποίησης. Ο πόλος του τακτικού εκκλησιασμού μένει σχετικά σταθερός, ενώ την επιρροή τους αυξάνουν ο σποραδικός εκκλησιασμός, ο οποίος παραμένει πάνω από το 50% και έτσι δίνει τον τόνο στην περίοδο, και προς το τέλος της δεκαετίας ο μηνιαίος εκκλησιασμός. Οι πρώτες έρευνες της δεκαετίας του ’00 δείχνουν τη μεγάλη άνοδο του τακτικού κυρίως, αλλά και του συχνού εκκλησιασμού και την περαιτέρω συρρίκνωση του εκκοσμικευμένου πυρήνα. Η διαφορά έντασης σε σχέση με τις δυτικοευρωπαϊκές κοινωνίες συναντά αυτήν τη φορά την επιμονή της κυριαρχίας του εβδομαδιαίου εκκλησιασμού στις καθολικές χώρες, καθώς στον καθολικισμό η κυριακάτικη προσέλευση στην Εκκλησία θεωρείται σημαντικό καθήκον ενός πιστού χριστιανού. Αντίθετα η έμφαση της Ορθοδοξίας στο τελετουργικό μοιάζει να ενισχύει γενικότερα τη θέση του θεσμού της Εκκλησίας έναντι του εκκλησιασμού, ο οποίος στην ελληνική του εκδοχή της κατεξοχήν σποραδικότητας αποσυνδέεται ως πρακτική από

[27] Βλ.: Δεμερτζής 2001, 90-97.

[28] Βλ. Χατζηπαντελής, Θεόδωρος, «Κόμματα, ιδεολογίες και πολιτική ατζέντα: μια ανάλυση επικεντρωμένη στην Α΄ Εκλογική Περιφέρεια Θεσσαλονίκης», Βερναρδάκης 2007, 98-99.

[29] ΕΒ 55/2001 ΕΒ 68/2008.

την εμπιστοσύνη στο θεσμό της Εκκλησίας. Ο εκκλησιασμός στην Ελλάδα τέμνει εγκάρσια το σύνολο των κοινωνικο-δημογραφικών κατηγοριών και των κομματικών ψηφοφόρων με μεγαλύτερη ισχύ στις αναμενόμενες κατηγορίες[30].

Πίνακας 4: *Συχνότητα εκκλησιασμού πριν και μετά τη δικτατορία*

Πόσο συχνά πηγαίνετε στην Εκκλησία;			
ΤΑ ΝΕΑ (1963)		*Εκκλησιαστική Αλήθεια* (1980)	
Κάθε Κυριακή	31	Κάθε Κυριακή	9
2 ή 3 φορές το μήνα	33	Αρκετά συχνά	20
Μία φορά το χρόνο	15	Στις μεγάλες γιορτές ή/και τελετές	60
Στις μεγάλες γιορτές	14	Ποτέ	11
Όταν έχω καιρό	3		

Πηγή: Γεωργιάδου - Νικολακόπουλος 2000, 151.

Πίνακας 5: *Συχνότητα εκκλησιασμού 1985-2003*

	1985 (EKKE)	1993 (Media Plan)	1995 (MRB / MEGA)	1996 (EKKE)	1999 (MRB / MEGA)	2000 (V.PRC / *ΤΑ ΝΕΑ*)	2000 (MRB)	2002-2003 (ESS)
Τακτικός εκκλησιασμός (τουλάχιστον κάθε Κυριακή)	12,0	13,1	11,7	12,9	11,6	15,5	15,1	26,0
Συχνός εκκλησιασμός (1-3 φορές τον μήνα)	20,9	22,5	21,3	22,9	27,9	23,5	31,2	69,9
Σποραδικός εκκλησιασμός	50,9	51,1	54,5	55,2	54,2	54,0	49,5	
Απέχοντες	16,1	13,2	12,3	8,8	5,8	5,0	3,9	4,1

Πηγή: Επεξεργασία δεδομένων από Δώδος, Καφετζής, Μιχαλοπούλου, Νικολακόπουλος, Παπλιάκου, 1990, 124. Γεωργιάδου και Νικολακόπουλος, 2000, 157. Γεωργιάδου, Νικολακόπουλος 2001, Γεωργιάδου - Νικολακόπουλος 2002, 278. Γεωργιάδου, Νικολακόπουλος, 2007, 137.

Η επιμονή της ισχυρής επιρροής της Εκκλησίας ως θεσμού και του σποραδικού εκκλησιασμού εξηγούν τη μεγάλη υστέρηση της Ελλάδας έναντι των άλλων ευρωπαϊκών χωρών ως προς την εμφάνιση θρησκευτικών οργανώσεων[31]. Ορι-

[30] Σχετικά βλ. Δώδος 1999, 226-245. Γεωργιάδου, Βασιλική και Νικολακόπουλος, Ηλίας, «Ο λαός της Εκκλησίας: όψεις της εκκλησιαστικής θρησκευτικότητας στην Ελλάδα»,στο: Βερναρδάκης, Χ. (επιμ), *Ινστιτούτο VPRC - Η κοινή γνώμη στην Ελλάδα 2001,* Αθήνα 2000, 149-180. Γεωργιάδου, Βασιλική, Νικολακόπουλος, Ηλίας, «Εμπειρική ανάλυση του εκκλησιασμού στην Ελλάδα», *Κοινωνία Πολιτών* 7, (2001). Γεωργιάδου & Νικολακόπουλος 2002, 262-279. Γεωργιάδου & Νικολακόπουλος 2007, 141-144.

[31] Σχετικά βλ. Παναγιωτοπούλου, Ρόη & Παπλιάκου, Βασιλική, «Όψεις συγκρότησης του κοινωνικού κεφαλαίου στην Ελλάδα», Καφετζής, Μαλούτας & Τσίγκανου 2007, 240. Σωτηρόπουλος, Δημήτρης, Α., «Το κοινωνικό κεφάλαιο στην Ελλάδα σε συγκριτική προοπτική: σύντομη θεωρητική επισκόπηση και ανάλυση αποτελεσμάτων από την Ευρωπαϊκή Κοινωνική Έρευνα», ό.π. 291.

σμένες (παρα)θρησκευτικές οργανώσεις εμφανίστηκαν στον ελληνικό χώρο από το τέλος της δεκαετίας του ’80 ως αντανάκλαση των διαφωνιών τμήματος των πιστών με τις επιλογές της διοίκησης της Εκκλησίας και του χαμηλού κοινωνικού επιπέδου του κλήρου, οι οποίες στεγάστηκαν θεωρητικά υπό το κίνημα της Νεορθοδοξίας[32].

Στα ενδεχόμενα συμπεράσματα μπορούμε να ξεχωρίσουμε τη μεγάλη ευκολία συνταιριασμού στην εξεταζόμενη ιστορική συγκυρία ανάμεσα στην κουλτούρα της Ορθοδοξίας και το μεταμοντερνισμό, ενώ ένα σημαντικό πρόβλημα που δημιουργείται από τον ισχυρό κοινοτισμό της Ορθοδοξίας και θα πρέπει να εξεταστεί στο εγγύς μέλλον είναι η εχθρική αντιμετώπιση όσων βρίσκονται εκτός της στενής κοινότητας και η συγκάλυψη των ανισοτήτων στο εσωτερικό της. Το πρώτο από αυτά είναι το πλέον κρίσιμο, αφού η Ελλάδα έχει μετατραπεί από τις αρχές της δεκαετίας του ’90 σε χώρα υποδοχής μεταναστών. Επιπλέον, ίσως να ήταν χρήσιμος ένας συναφής προβληματισμός για τις συμπεριφορές της ελληνικής κοινωνίας απέναντι στο τρέχον κύμα προσφύγων από την Μέση Ανατολή.

[32] Βλ. Γεωργιάδου 1996, 255-256. Λίποβατς 2001. Για μία συνοπτική παρουσίαση των απόψεων του πιο αναγνωρίσιμου στοχαστή της Νεορθοδοξίας βλ. Γιανναράς, Χρήστος, «Η εκκλησιαστική πολυδιάσπαση του Ελληνισμού», *Φιλελεύθερη Έμφαση* 6, (2001) και για μία απάντηση από τους λόγιους που αντιτίθενται στη Νεορθοδοξία βλ. Μουζέλης, Νίκος, «Διαφωτισμός και νεο-Ορθοδοξία», *Κοινωνία Πολιτών* 7, (2001).

The Influence of Orthodoxy on Contemporary Greek Political Culture (1993-2010)

Konstantinos Bizas

The paper uses the methods of political analysis in order to demonstrate the way the historically formed religion of Orthodoxy affects the political culture of contemporary Greek society. The main part of the text consists in three topics. In the first place, a brief socio-historical overview concerning the consolidation of the Orthodox culture is attempted. The overview begins from the differences of the Byzantine Empire from the western Middle Ages and then passes on to the Ottoman Empire prior to specializing in the case of the independent Greek national state. The most important elements of the cultural heritage of the Byzantine Orthodoxy examined are aspects of continuity with the Roman civic past missing in the western experience, the rule of "symporeysis" (cooperation) between secular and religious authority, the prominent role of "basileus" (emperor), the principle of "eggytita" (affinity) and the phenomenon known as "Political Orthodoxy".

The other two topics of the main part of the paper focus on the role of Orthodoxy regarding contemporary Greek historical circumstances from the mid-1990s to 2010 with references to relevant empirical surveys and articles of Greek political science and by processing Eurobarometer data, The first of these parts examines latent and manifest impacts of Orthodoxy onto the value system of contemporary Greek political culture. At a more latent level of impact, we indicate the peculiarly higher importance of values that correspond in a more immediate way to the Orthodox legacy, such as security, tradition and state protection, as well as equality and devotion to one's closest group of affiliates vis-à-vis purely western-based values such as variety, risk, wealth and personal recognition. More manifest value impacts involve the peculiar diffused religiosity, dogmatic and non-dogmatic. The final topic analyzed consists in the more institutional contemporary forms of Greek Orthodoxy, i.e. the Church of Greece and church attendance, where emphasis is laid on the high level of trust in Church, its active political intervention, wide sporadic church attendance and their transformation in relation to mass media and changes in governmental policy.